

Jaume Pòrtulas

Darrera lliçó (6 de juny de 2019)

Algunes remarques sobre la *Patroclia* homèrica (*Iliada* xvi)

I. Introducció

Moltes gràcies per haver vingut avui aquí, aquest capvespre de juny, quan la majoria de vosaltres segurament teníeu coses més amenes per fer.

Ja deueu saber quin és el mecanisme d'una darrera lliçó. Se suposa, en principi, que es tracta d'una classe normal, la darrera del curs, i que encaixa, o pot encaixar, en el programa d'una assignatura concreta. Però és evident que tot això, pres al peu de la lletra, resulta poc viable. Que no és del cas, vaja. Per tant, sovint s'adopta una solució intermèdia, de compromís: no es fa ben bé una classe, però tampoc una conferència magistral.

Explicaré com penso procedir ara. Al llarg del primer quadrimestre, vaig explicar, entre altres coses, Textos Grecs III (que és l'assignatura de Grau que he fet més sovint aquests darrers anys). Hi vam traduir una part del cant xvi de la *Iliada*, l'anomenada *Patroclia*. Pel que fa al segon quadrimestre, l'assignatura de Màster que em va ocupar més hores s'intitula '*Poetes i pensadors de l'arcaisme grec*'. Homer hi tenia una presència important, és clar. He pensat, doncs, que avui podia parlar d'algunes qüestions relatives a la *Patroclia* homèrica. No intentaré fer-ne una interpretació global; amb l'estona de què disposem, no en tindriem pas prou. Només voldria enfocar-ne alguns trets i comentar-ne alguns passatges concrets, que em semblen importants de cara a una possible, futura interpretació de conjunt. Alguns dels temes que comentaré es relacionen amb sessions dels "Seminaris a Quatre Bandes".¹ Concretament, penso recordar algunes coses que es van dir el curs passat sobre "L'heroi i el seu doble"; però també miraré d'anticipar-ne d'altres que m'agradaria que sortissin en les properes convocatòries.

II. Pàtrocle i les armes d'Aquil·les

El meu punt de partida serà la complicada relació de Pàtrocle amb les armes d'Aquil·les. Molts recordareu el prec de Pàtrocle a l'heroi, quan li demana que el deixi marxar a la batalla portant les armes divines (vv. 40-45):

- 40 Deixa'm revestir les teves armes, per si els troians
ens prenen l'un per l'altre i paren de lluitar,
i els bel·licosos aqueus, que ara estan retuts, troben
un respir. Els respirs són sempre curts, a la guerra.
Serà fàcil, descansats com estem, fer lluny de les naus
45 i les tendes, fins a la vila, uns enemics tips de lluitar.

¹ Els Seminaris a Quatre Bandes van néixer ara fa deu anys, per iniciativa del professor Joaquín Sanmartín (de Filologia Semítica) i meva, com un fòrum informal on especialistes del Pròxim Orient Antic i de l'Antiguitat clàssica poguessin intercanviar informacions, idees i perplexitats. Més tard passà a formar part del Màster. Celebra cinc sessions cada curs.

La intenció declarada de Pàtrocle és que els troians el confonguin amb Aquil·les. Però aquesta estratagema no funciona gaire estona. D'entrada, els troians es deixen enganyar, sí; però aviat Sarpèdon, el cap dels licis, es pregunta qui és l'inconegut que ha irromput de manera tan eficaç en la batalla (vv. 423-425):

Vergonya, licis! ¿On fugiu? Veniu de pressa, ara!
Vull fer front a aquest guerrer; així sabré qui és
aquest que triomfa tant, i que ja ha fet als troians
tant de mal: ha trencat els genolls de molts valents!

Poc després, quan el mateix Sarpèdon ha passat a augmentar la llista de les víctimes, el seu cosí Glauc ja està al cap del carrer: sap que qui ha despatxat Sarpèdon no és altre que Pàtrocle (vv. 541-43):

Sarpèdon és mort, el cap dels licis de bons escuts,
ell que protegia Licia amb dretura i amb força:
Ares de bronze l'ha abatut sota la llança de Pàtrocle.

La cosa singular és que en cap moment no se'ns explica com se n'ha assabentat, com ha arribat a aquesta conclusió.

* * * * *

Ja se sap què acostumen a dir molts crítics, quan una antiga epopeia fa servir un motiu que no sembla prou ben integrat en la seva estructura de conjunt. En realitat, allò que sol passar és que el vell poema no treu del motiu en qüestió exactament el mateix partit que en treuria un narrador modern; en canvi, en treu una sèrie de partits diferents. La reacció de molts estudiosos acostuma a ésser declarar que el Poeta, amb majúscula (o els poetes, en plural i minúscula: aquest no és el nostre tema, ara) que el Poeta o els poetes, doncs, han manllevat el motiu en qüestió d'una versió anterior, o d'un altre poema, o de la tradició poètica en general, o d'on sigui — i l'han integrat en una estructura nova, però no sense una certa barroeria. Aquesta barroeria fóra, per als filòlegs moderns, una ganga — encara que no ho confessin sempre en aquests termes. Perquè és el que permet identificar les costures del cosit. D'aquí vindrien moltíssimes anàlisis filològiques, tan enginyoses i sagaces.

He pensat que valia la pena deturar-me una mica en aquestes qüestions perquè, al llarg de tants anys parlant d'Homer — i tants anys d'explicar-lo a classe —, m'han acabat preocupant les dificultats que experimenten molts no-especialistes (i força hel·lenistes professionals també) a l'hora d'entendre de què va la famosa 'Qüestió homèrica', amb tots els problemes adjacents de l'Anàlisi, l'Unitarisme i la Neoanàlisi. Encara resulta més difícil, moltes vegades, valorar adequadament les singulars solucions excogitades pels erudits — especialment, pels erudits alemanys del Vuitcents.

Tornant a la *Patroclia*, ja es veu, doncs, en quins termes es planteja l'afer. ¿Per què llançar amb èmfasi el motiu de la confusió entre Pàtrocle i Aquil·les i, poc després, deixar que aquest motiu s'esvaeixi, sense que tregui cap a res important i concret?

A parer meu, el problema és autèntic, la pregunta és vàlida. Allò que em sembla que no funciona és l'explicació d'aquestes presumptes incongruències a partir d'un encaix defectuós, imperfecte, entre els elements heretats de la tradició i les innovacions aportades pel poema.

Faré doncs un esforç per clarificar una mica l'afer. Començaré discutint els punts següents:

1. L'intercanvi de les armes, ¿constitueix un veritable motiu tradicional?

2. En la interpretació moderna, convencional, d'aquest complex episodi, ¿no s'hi hauran infiltrat pas algunes interpretacions anacròniques, traduccions esbiaixades i altres distorsions per l'estil?
3. ¿Quins efectes produeix en Pàtrocle — i, en un segon moment, també en Hèctor — aquest acte, tan compromès, de revestir les armes d'Aquil·les?

La resposta a la primera qüestió és senzilla. El motiu de les armes que canvien de mans és recurrent al llarg del poema i, a més a més, va *in crescendo*.² Aquest motiu es podria comparar amb profit amb el de la “mutilació del cadàver”, analitzat per Charles Segal en un estudi ja clàssic. Es tracta d'un ‘tema’, en el sentit especialitzat d'aquest mot en la teoria oralista de Milman Parry i Albert Lord — tot això, amb independència de si, com a estrategema de guerra, funciona més o menys bé.

Segon punt. Abans, quan he llegit els versos on Pàtrocle fa la seva súplica a Aquil·les, he proposat de traduir: “Deixa'm revestir les teves armes, per si els troians / ens prenen l'un per l'altre i paren de lluitar...” És la traducció normal i corrent, en termes generals. Però una traducció probablement més exacta seria: “per si els troians ens troben *iguals*, *ens identifiquen* l'un i l'altre, i paren de lluitar”.

Hom es preguntarà si hi ha gaire diferència entre aquestes dues traduccions. Però crec que, en aquest cas, com en tants altres, els matisos són molt importants. Allò que Pàtrocle voldria no és tant que els troians *el confonguin* amb Aquil·les, sinó que en ell trobin *un altre Aquil·les*. Revestit amb les armes de l'heroi, dotades d'una eficàcia gairebé ‘màgica’, Pàtrocle aspira a esdevenir un campió tan temible com el seu company.

La confusió completa és impossible, naturalment. A Aquil·les, no li passa mai pel cap, una veritable identificació. Per això es preocupa tant per la glòria que Pàtrocle li pot reportar o sostreure *a ell*, a l'autèntic Aquil·les (vv. 87-90); o suplica a Zeus que faci que Hèctor s'assabenti d'una vegada de la veritable vàlua de Pàtrocle com a guerrer (vv. 242-245). Res de tot això no tindria gens de sentit si Aquil·les, o el mateix Pàtrocle, pensessin seriosament que l'engany pot ésser total, o fins i tot durar massa estona.

Reflexionant sobre l'escassa durada de l'engany de Pàtrocle, un dels millors intèrprets d'Homer del segle XX, Karl Reinhardt — quan jo era estudiant, en aquestes mateixes aules, el doctor Alsina afirmava que havia estat el millor homerista de tot el segle —, Reinhardt, doncs, afirmava que, per més que la disfressa i l'engany llargament mantinguts siguin quelcom freqüent en moltes tradicions heroiques (incloent-hi, probablement, la tradició de l'*Odissea*), amb l'ideal heroic de la *Iliada* hi encaixen molt malament. A la *Iliada*, els herois lluiten per aconseguir κλέος. Aquest mot vol dir, més o menys, la immortalitat mitjançant la glòria que acompanya un nom. I és quelcom que només es pot conquerir a cara descoberta. Resulta lògic que el presumpte engany de Pàtrocle tingui una transcendència puntual i limitada, només. M'imagino que a poca gent entre el públic original els devia sorprendre que l'engany es desfés tan de pressa — i que es desfés per ell mateix.

Aleshores doncs, la raó profunda de Pàtrocle per manllevar les armes d'Aquil·les no és tant de confondre els enemics com de transformar-se ell mateix, per una mena de màgia, en un campió tan temible com Aquil·les. El fet de revestir la panòplia divina provoca en Pàtrocle una transformació extraordinària. Aquesta transformació és semblant a la que, no gaire més tard sofrirà també Hèctor, en idèntica circumstància, quan Ares penetri en ell i li ompli tot el cos (xvii 210-214).

[Zeus]

² Vid. vii 148-49; xiii 260; xiv 9-11, 371-377; xvi 40, 64...

210 ajustà les armes al cos d'Hèctor. I Ares penetrà en ell,
terrible, furient. Se li van omplir els membres
de força i vigor. I es va llançar, amb un gran crit,
entre els seus aliats gloriosos. A tots se'ls mostrà
resplendent, amb les armes del brau fill de Peleu.

Tant Pàtrocle com Hèctor experimenten una espècie de possessió, que els provoca un increment portentós de coratge. Això els permetrà dur a terme proeses molt per desobre de llurs respectives capacitats habituals. Però també els ofuscarà el seny, els afeblirà la consciència dels seus límits com a mortals, cosa que els acabarà portant al desastre. Revestits amb les armes d'Aquil·les, tant Pàtrocle (el doble, el substitut de l'heroi) com Hèctor — que, d'aquestes armes, n'és lladre i usurpador — esdevindran, igual que el mateix Aquil·les, ὠκύ-μοροι (= “sotmesos a un destí ràpid”).

* * * * *

Ara parlaré breument de les complicacions i alteracions que, segons bona part dels estudiosos, el tema de les armes manllevades ha suscitat en l'estructura global del poema. Molts comentadors pensen, en efecte, que aquest relat tan colpidor sobre la demanda, per part de Pàtrocle, d'unes armes que li han de reportar una glòria insospitada (i molt aviat, també, la perdició) no pertany al vell fons de l'*epos*, sinó que és producte d'una innovació recent. N'hi ha força que adjudiquen aquesta innovació al poeta, o poetes, de la *Iliada*. També s'ha suggerit que podria tractar-se d'una genial recreació literària a partir del motiu folklòric d'unes armes màgiques i/o invulnerables.

Sigui com sigui, tant si es tracta d'un motiu èpic ancestral, o d'un tema folklòric, o bé de l'invenció recent d'un gran poeta, el tema de les armes introdueix certes complicacions en el relat. La primera d'aquestes complicacions és que tant Pàtrocle com més tard Hèctor han de morir a despit d'anar protegits per una armadura divina, que, presumptament, és invulnerable. La solució de la *Patroclia* a aquest trencacolls és un dels moments més alts, i més estremidors, de tot el poema. Com que el company d'Aquil·les no pot ésser ferit mentre porti aquelles armes, Apol·lo en persona les hi arrabassa. Pàtrocle és l'únic mortal en tot el poema colpejat directament per un déu.³ El cop que Apol·lo li infligeix amb la mà plana el redueix a una vulnerabilitat total. No és únicament un guerrer inerme, despullat al bell mig del combat, sinó un ésser humà frapat de ple per la mà de déu (vv. 787-796; 801-805):

Quan, com un déu, atacà per quarta vegada —
llavors, Pàtrocle, t'arribà el final de la vida.⁴
Febos et sortí a trobar, terrible, en el combat brutal.
Enmig del tumult, ell no veié com s'atansava:
790 embolcallat de boira, el déu l'anava a buscar.
Se li plantà al darrere. Amb la mà plana li colpejà
el clatell i les amples espatlles; i els ulls se li van
emboirar. Febos Apol·lo li arrencà el casc del cap.
L'elm de cimera allargada rodolà a les potes
795 dels cavalls, amb gran soroll; el plomall de crins
s'embrutà de sang i pols...
801 La llança ombra-llarga se li trencà entre les mans:

³ Si prescindim d'un breu episodi (*Il.* v 841-848), mencionat, però no contat amb detalls, entre Ares i un combatent secundari.

⁴ Aquests versos passen de l'estil narratiu indirecte, en tercera persona, a l'apòstrofe directe del narrador al seu personatge. L'efecte de l'original és trasbalsador; però pot desconcertar el lector d'una traducció.

la llança gran i feixuga, capçada de bronze. Del muscle,
caigué a terra l'escut de franges, amb el baldric.
La cuirassa, el rei fill de Zeus, Apol·lo, la hi va desfer.
805 Un estupor s'emparà d'ell. Els membres esplèndids
li van flaquejar, es quedà esmaperdut...

* * * * *

D'altres dificultats, em temo que, en realitat, han estat inventades (o, almenys, molt magnificades) per alguns estudiosos moderns. Així ha passat, per exemple, amb el fet que Hèctor s'apoderi immediatament de les mateixes armes de les quals acabem de veure com Apol·lo despullava Pàtrocle, encara viu. Però aquesta no és l'única vegada, ni molt menys, que la *Iliada* explica un fet important des d'una doble perspectiva — i amb una doble motivació —, humana i divina alhora. D'altra banda, la veu narradora, com sol passar en aquests casos, pren cura d'esmoreir la presumpte contradicció, i es limita a al·ludir de la manera més fugissera possible (xvii 122; 125) al despullament de Pàtrocle per Hèctor, en contrast amb el sumptuós, i estremidor, relat de l'acció del déu.

També s'ha remarcat que Aquil·les acaba disposant de *dues* panòplies senceres: la nova, forjada expressament per Hefest, i la que ell havia deixat a Pàtrocle, que recupera despullant el cadàver d'Hèctor. Això no encaixaria gens bé, se'ns explica, amb la contalla post-iliàdica de la "Disputa de les armes" entre Aiant i Ulisses, després de la mort d'Aquil·les.⁵ Si n'hi hauria (hom remarca, amb un aparent bon sentit) una per a cada u! No cal insistir que les observacions d'aquesta mena fan tuf d'un positivisme completament anacrònic; el pensament mítico-poètic no empra una lògica així. A més a més, les armes que revestien Pàtrocle i Hèctor quan van trobar la mort, han estat profanades, anul·lades. Com diu una estudiosa italiana, M.G. Ciani, "una volta alienate, mai più potranno ritornare ad Achille".

IV. Pàtrocle com a doble d'Aquil·les

La manera més simple de resumir la tràgica peripècia de Pàtrocle seria, a parer meu, la següent. Un company i subordinat d'Aquil·les revesteix les armes de l'heroi i mor en comptes d'ell, *en el seu lloc*. A partir de tot el que hem anat dient fins ara, ja s'entén que, des d'un punt de vista estratègic-militar, aquesta substitució tan sols es justifica a mitges. Tampoc em sembla que pagui la pena d'estudiar-la des d'una perspectiva pròpiament 'psicològica'. La caracterització dels personatges de l'*epos* és dibuixada amb traços segurs i eficaços; però tampoc cal esperar-ne subtileses i/o profunditats impròpies de l'arcaisme. Val més mirar d'entendre un personatge com Pàtrocle a partir de l'estructuració del poema, adoptant una perspectiva que es podria qualificar, en termes genèrics, d'antropològica.

Des d'aquest punt de vista, convé entendre, amb Albert Lord, que Pàtrocle és el 'doble' d'Aquil·les. Altres maneres de dir el mateix serien el 'substitut' o 'subrogat', el doblot o *alter ego*, o bé el 'Second Self' (van Nortwick), etcètera. Es tracta d'una transferència simbòlica d'identitat i, alhora, d'una transferència màgica de capacitats guerreres per part del veritable *leader*. Aquest darrer és el que ha d'ésser considerat autèntic responsable de qualsevol triomf que el seu suplent pugui aconseguir; i si no, malament.

* * * * *

El terme grec per referir-se a la posició de Pàtrocle respecte d'Aquil·les és *θεράπων*. A la *Iliada*, hi ha una petita rastellera de personatges, a més de Pàtrocle, que reben aquest

⁵ Aquesta contalla formava part de la *Petita Iliada* (una epopeia perduda del *Cicle*).

qualificatiu (alguns també en relació a Aquil·les). Vull dir que Pàtrocle no és l'únic θεράπων d'Aquil·les, encara que sigui el més important i estimat. Els θεράποντες són personatges de condició lliure, però que combaten en el seguici d'un capitost, per al qual fan tota una sèrie de tasques auxiliars. Una de les més habituals és la d'auriga. No és infreqüent que, en anglès, hom tradueixi θεράπων per 'henchman' o per 'comrade in arms'. En català i en castellà se sol recórrer sovint al terme 'escuder'. Ni 'henchman' ni 'escuder' no són mots exactament adequats, però fan el fet, en definitiva.

Hi ha, d'altra banda, la proposta, ja antiga (de finals dels anys cinquanta) d'una indoeuropeïsta, Nadia Van Brock — que ha tingut força acceptació entre els homeristes; no sé si n'ha tingut tanta entre els indoeuropeïstes — en el sentit que θεράπων seria un préstec minorasiàtic i que el terme hittita corresponent, *tarpalli-* o *tarpa(na)lli*, voldria dir "substitut ritual". En hittita, aquest terme remet a una víctima humana que, quan un perill gravíssim amenaça el rei o algú de la seva família, és oferta als déus (i sovint, encara que no sempre, executada tot seguit), a fi de desviar la còlera divina damunt el cap del pobre substitut.

La importància d'aquests paral·lels per a una interpretació més afinada de la *Patroclia* s'entén de seguida. Morir en comptes d'Aquil·les seria, en principi, en una presumpta *proto-Iliada*, la comesa 'funcional' del θεράπων Pàtrocle, segons les exigències d'un antic ritual màgic de substitució. Hi ha tot un abisme, naturalment, entre aquest esquema arcaic i la humanitat profunda i exquisida de la poesia homèrica. Dient això, no tinc tampoc la intenció de fer concessions al vell fantasma del 'miracle' grec, o del 'miracle' homèric. Força segles abans de la *Patroclia*, i, en general, de l'eclosió de la cultura grega, el motiu de l'heroi i el seu company i/o doble ja havia assolit una versió d'extraordinària força poètica amb la parella Gilgamesh – Enkidu. I, encara abans, si no estic mal informat, ja hi hagué un Bilgames sumeri, un proto-Gilgamesh.

V. Cloenda

Bé, cal anar acabant. Per enllestir aquesta darrera classe, he pensat que era millor no improvisar (ni tampoc redactar a l'avançada) cap comiat especial. Em limitaré a llegir, i a glossar brevíssimament, unes frases que vaig escriure ja fa bastants anys, en el pròleg de *l'Homer entre la història i la llegenda*. Són aquestes:

... Un aspecte de l'aprenentatge dels clàssics que, amb el pas del temps, se'm revela en tota la seva importància [és] el seu valor de *catena* que enllaça generacions successives, a través d'un lapse temporal dilatat. Cada volta que hom reprèn, de vegades davant d'un públic d'estudiants perplexos o reticents, els antics versos sobre còlera funesta del millor dels herois, o sobre l'home que vagarejà tant, abans de tornar a casa, hom intenta afegir una nova baula a aquesta cadena.

Doncs, és això. No diré pas que els quaranta set anys que he passat en aquesta casa — en realitat, cinquanta dos, si també compto, com seria de justícia, el període d'estudiant — hagin estat tots flors i violes. No seria dir la veritat, en absolut. Però el que ara importa de debò és l'altra cara de la moneda: l'afer de les baules i la cadena. Haver estat una baula en aquesta cadena, això sí que ha estat per a mi, i ho dic ben de cor, una gran cosa.

Referències

Van Brock, N. "Substitution rituelle", *Revue Hittite et Asiatique* lxxv (1959): 117-146.

- Ciani, M.G. “Le armi fatali”. Introduzione a *Omero. Il Canto di Patroclo*. A cura di M.G.C. Commento di E. Avezzù. Marsilio Editori: Venezia, 1989.
- Lesky, A. “Göttliche und mensliche Motivation in homerischen Epos”, *Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften* IV, 1961.
- Lord, A.B. *The Singer of Tales*. Harvard University Press: Cambridge MA, 1960.
- Van Nortwick, T. *Somewhere I have never travelled. The Second Self and the Hero's Journey in Ancient Epic*. Oxford University Press: New York – Oxford, 1992.
- Parry, M. *The Making of Homeric Verse. The Collected Papers of Milman Parry*. Edited by A.M. Parry. Oxford University Press, 1971.
- Pòrtulas, J. *Introducció a la Iliada. Homer entre la història i la llegenda*. Fundació Bernat Metge: Barcelona, 2008.
- Reinhardt, K. *Die Ilias und ihr Dichter*. Herausgegeben von U. Hölscher. Vandenhoeck und Rupprecht: Göttingen, 1961.
- Segal, C. *The Theme of the Mutilation of the Corpse in the Iliad*. E.J. Brill: Leiden, 1971.
- West, M.L. *The East Face of Helicon. West Asiatic Elements in Greek Poetry and Myth*. Clarendon Press: Oxford, 1997.